

Chiméra « národního státu »

(c) Karel Kovanda

Národní stát: to je teda koncept! Ta představa – co národ, to stát! Ovšem pro řadu z nás tady v Evropě je tento koncept samozřejmostí. Člověk se musí trochu zamyslet, aby si uvědomil, že mezi 193 členy OSN jsou národní státy, jak tomu výrazu intuitivně rozumíme, v menšině.

Za zamyšlení stojí, jak rozumíme jednak pojmu “stát”, jednak pojmu “národ”. Státy jako takové nejsou právě starou formou vládnutí. Po tisíce let převládaly dvě formy jiné. Jednou bylo impérium: geograficky rozsáhlé, obvykle zahrnující řadu etnických skupin, často s podmaněnými či vasalskými zeměmi pod svojí kontrolou. Příkladů je řada: Alexandrova či Římská říše ve starověku, Inkové, či v nedávné historii říše Rakousko-Uherská, Ruská či Osmanská. Dále od nás pak říše Čínská; oficiální nápisy její poslední dynastie, Qing, připomínají její multietnický charakter: bývaly psány nejen v čínštině, ale i v madžuštině, mongolštině a tibetštině.

Tyto rozsáhlé říše byly jednou z forem geografické organizace, již svět znával. Druhou široce rozšířenou formou byly malé až drobné entity, včetně např. těch stovek, jež tvoří současné Německo či současnou Itálii, případně (alespoň některá) knížetství předkoloniální Indie. Tyto státečky z velké části vymizely, byly pohlceny v průběhu sjednocování těchto zemí v 19. století. Některé zbytky onoho systému však přetrvávají, i v Evropě: Andorra, Lichtenštejnsko, Monako, San Marino.

Státy, jak je známe dneska, tedy nebyly standardní politickou organizací teritoria; státy, které by byly rovnocenné s jednou jedinou etnickou skupinou – s národem – žijícím v jeho hranicích, jsou ještě vzácnější. V Evropě si člověk připomene Portugalsko a Nizozemí, jinde Japonsko a Koreu. Jiné země, které člověka napadnou – například Velká Británie, Francie či Španělsko – lze považovat za národní státy jenom poměrně nedlouho, jestli vůbec, vezmeme-li v potaz Skotsko či Katalonii.

V této souvislosti mě osobně velmi zajímá Francie. Historik Eric Hobsbawm tvrdí, že v době Francouzské revoluce roku 1789 mluvilo francouzsky “obstojně” jen 12-13% obyvatelstva a polovina neuměla francouzsky vůbec. Francie se v předešlých stoletích od svého středu rozpínala, a zahrnovala teď už i oblasti, kde se mluvilo provencálsky, baskicky, bretaňsky, flámsky, alsasky a korsicky, pokud jde o hlavní menšinové jazyky. Francouzi: národ, který se po staletí “vytvářel”.

Takže – nepotřebuji se ani zabývat podrobnostmi německého či italského sjednocování, abych ukázal, že celá koncepce “státu” je poměrně nedávného data, a že její vztah k té či oné etnické skupině rozhodně není samozřejmý.

Formování států se lépe dá charakterizovat jako “náhodné”. Změny hranic se málokdy řídily snahou sjednotit příslušníky určitého etnika. V literatuře najdeme spoustu odkazů na “teritoria”, a cílem vládců bylo právě co nejvíce zvětšovat teritorium pod svojí kontrolou, bez ohledu na to, jaké etnikum v dobyté oblasti žilo. Francie se rozšiřovala naprosto bez ohledu na etnicitu, aby zaplnila veškerý prostor ve svých “přirozených hranicích” - Rýn, Alpy, Pyreneje. A když už bylo teritorium zabrané, snažila se většinová správa země transformovat jeho obyvatelstvo v další elementy “vládnoucího národa”, ať už silou, anebo působením socializujících činitelů, jako jsou školy či armáda. (Málokdy ale se toto úsilí podařilo završit.)

Rusko si těžko mohlo hledat podobné “přirozené hranice”, snad s výjimkou Kavkazu. Jeho rozpínání bylo po staletí motivováno úsilím získat nezamrzající mořský přístav, a v Asii potom snahou čelit Britům pronikajícím z Indie: tzv. “Velká hra” 19. století. Rusko samozřejmě bylo impériem, a právě tímto způsobem se impéria rozšiřovala, kdykoliv k tomu měla příležitost.

Jeden výsledek takovýchto územních změn byly - samozřejmě - změny hranic. Někdy se hranice přesouvaly tam a zpět, například v případě Alsaska-Lotrinska: Francie toto území, jehož obyvatelstvo mluvilo germánským jazykem, zabrala v 17. století, Německo ho uchvátilo v roce 1870, Francie ho získalo zpět v roce 1918... Po velké válce by nějaký mírový kongres obvykle legitimoval hranice, které pak platily, alespoň než válka vzplála znovu. Z jednoho takového významného kongresu vzešel Vestfálský mír roku 1648, dále máme např. Vídeňský kongres roku 1815 či Berlínský kongres roku 1878. Versaillská mírová smlouva z roku 1919 však byla velmi odlišná, vyžaduje si separátní diskusi, ke které se ještě vrátím.

Doposud jsem hovořil zejména o Evropě, a myšlenka “národního státu” je skutečně v podstatě myšlenkou evropskou a euro-centrickou. *Mutatis mutandis* platí i o Austrálii a Latinské Americe, ale Asie, a zejména Afrika, mají jiné pozadí. Tady byly hranice často narýsovány koloniálními mocnostmi, bez vážného ohledu na etnicitu. V 19. století se např. Británie snažila vytvořit souvislý pás oblastí pod vlastní správou od Kapského města v Jižní Africe až po Alexandrii v Egyptě. Francie se zároveň snažila vytvořit podobně souvislý pás území pod svou správou od Senegalu v západní Africe po Nil. Obě mocnosti se střetly v obskurní Fashodě, dnes v Jižním Sudanu, kde převládli Britové. Samozřejmě hranice, které takto v Africe vznikly, měly s etnicitou máloco společného. Nicméně, po vlně nezávislosti v roce 1960 se afričtí představitelé

záměrně dohodli na tom, že tyto hranice zmrazí, přestože naprosto nedbaly na etnicitu či kmenové rozdíly – jinak by se následných konfliktů nikdo nedopočítal. A skutečně, od té doby došlo v Africe jen k několika málo změnám hranic – ale je tu též velmi, velmi málo národních států.

Jak evropská zkušenost s hranicemi, které byly výsledkem válek či dynastických manželství, tak africká zkušenost s hranicemi, narýsovanými koloniálními správami, naznačují jeden zvláštní charakter hranic všeobecně: totiž, že se mění, a tyto změny jsou často náhodné. Zda hraniční čára vede tudyhle nebo o 50 km západněji je často výsledkem dějinného kapricu spíš než záměrného plánu, tím méně pak záměrného plánu, který by bral v úvahu etnicitu. Tato náhodnost však může mít dalekosáhlé důsledky – a to překvapivě i když jde „pouze“ o vnitřní administrativní hranice, například mnohonárodního státu, který se pod tíhou dějin najednou rozpadává. Tyto důsledky mohou být neslýchaně tragické – k některým příkladům se ještě vrátím -, teď ale bych uvedl dva příklady nenásilné, hraničící s fraškovitostí, z dějin Sovětského svazu.

V roce 1940 byla na samém severozápadě SSSR vytvořena tzv. Karelofinská svazová republika. V roce 1956 byl její statut z jakéhosi důvodu zredukován na pouhou „autonomní republiku“ v rámci Ruské federace. Kdo ví, jestli na tom někomu záleželo, kromě snad několika seniorním aparátníkům. Přeskočme teď ale do roku 1991, kdy se Sovětský svaz rozpadl. Všechny svazové republiky se v tom momentě osamostatnily – sovětská ústava jim dala právo na sebeurčení až do odtržení. Ale dále už rozpad nepokračoval. Autonomní republiky žádné obdobné právo neměly. A zvažme – kdyby její statut nebyl v roce 1956 byrokraticky změněn, měli bychom dnes možná nějakou nezávislou Karelofinskou republiku.

Můj druhý příklad se týká Krymu, který byl po staletí součástí Ruska. V roce 1954 byl však Krym „věnován“ Ukrajině, údajně snad jako „dárek“ k 500. výročí spojení Ukrajiny a Ruska. Toto člověku připadá zhola bizarní – ale zase: komu na tom vůbec záleželo, kromě několika papalášů? Ovšem v momentě, kdy se Ukrajina a Ruská federace v roce 1991 osamostatnily jako nezávislé státy, nabylo toto byrokratické, administrativní rozhodnutí naprosto jiného významu.

Máme tady dva poměrně neškodné příklady náhodnosti hranic. Víme ovšem, že i v bývalém Sovětském svazu lze najít daleko zlověstnější příklady – včetně Armény obývané oblasti Náhorního Karabachu, který Stalin nechal přivtělit k Azerbajdžánu, nebo Stalinem roztodivně pokroucené hranice středoasijského Ferganského údolí.

Všechny tyto případy ukazují, že důsledky hraničních změn mohou být dalekosáhlé, a to i v případě „vnitřních“ hranic. K některým těmto důsledkům se ještě vrátím.

Ted' ale zpět k otázce vytváření států. Dobývat území! Nechat si výdobytky mezinárodně uznat! A zavřít za tím dveře. Cokoliv se pak stane na dobytém území je vnitřní záležitostí vítězné mocnosti. Nikomu jinému do toho nic není, a vskutku, málokdy byl někdo ochoten intervenovat, aby ochránil nějaký jiným státem dobytou či jinak podrobenou etnickou skupinu. Ty výjimky, jež lze nalézt, např. ruská starost o balkánské Slované porobené Osmanskými Turky, byly obvykle motivovány imperiální rozpínavostí spíše než slzou, již by báťuška car uronil pro své souvěrce. Daleko typičtější byl přístup kancléře Bismarcka – že totiž balkánští „zloději ovcí“ nestojí za život „jediného pomořanského grenadýra“.

Leč bylo to právě na Balkáně, kde došlo k některým z největších tragédií a hororů spojených s vytvářením států. V 19. století se rozpadala evropská část Osmanské říše. V důsledku několika povstání a válek proti Turkům získávala jednotlivá území autonomii a posléze i nezávislost. „Zloději ovcí“ se konsolidovali ve vznikajících nových královstvích – Srbsko, Rumunsko a Bulharsko následovalo Řecko a Černou Horu. Mocnosti se učily – případně neučily – o územích a skupinách, o nichž doposud věděli jen specialisté: Sandžak Novi Pazar, Dobruža, Východní Rumélie, Trákie, Arumunští Vlachové. Evropští geografové stáli před spletitou směsí ras, věr a etnických skupin. Bylo prakticky nemožné je roztrdit do životaschopného souboru životaschopných států. Právě z tohoto důvodu bránily Británie a Rakousko-Uhersko rozpadu Osmanské říše. Obávaly se, že vznikající malé zemičky budou ohrožovat mezinárodní pořádek; že jejich nezkušenost bude zveličovat etnické rozmíšky; a že jejich slabost bude pokoušet mocnosti, aby se pletly do jejich záležitostí.

Pohled'me na Bulharsko! Co říkám, na Velké Bulharsko! Bulharsko tak velké, že sotva rok po jeho uznání ho mocnosti na Berlínském kongresu roku 1878 přiměřeně ořezaly. Rozsáhlé území Makedonie, které smlouva ze San Stefana přiřkla v roce 1877 Bulharsku, se vrátilo Osmanské říši – aby později připadlo Srbsku, pak zase Bulharsku, a po první světové válce konečně zase Srbsku. Makedonci projevovali stále větší a konkurující si nacionalismy, které nemohla uspokojit sebeobratnější diplomacie. Většinu jeho obyvatelstva tvořili Slované (Bulhaři? Srbové? Něco mezi?), Řekové, Albánci a Turci. V jejím hlavním přístavu, Soluni, převládalo 50 000 ladinsky hovořících sefardských Židů. Byly tu menšiny arumunských Vlachů a Romů. Tyto rozličné etnické skupiny byly často dále rozčleněny podle víry. Žili tu jak muslimští, tak pravoslavní Albánci, několik skupin muslimských Slovanů, a v Soluni i menšina muslimských Židů.

Suma sumárum, Makedonie představovala nejkomplexnější multikulturní oblast Evropy. Existovala vůbec nějaká separátní makedonská identita? Záleželo na tom, koho se člověk optal. V každém případě se ale o politických hranicích rozhodovalo pragmaticky, podle zeměpisných a strategických úvah, a etnografie se brala v potaz jen když to jinak nešlo.

Zatímco sílil makedonský nacionalismus, jeho zoufale bídní obyvatelé byli vystaveni trápení a traumatům ze všech stran. Soupeřící partyzánské skupiny je vykořisťovaly a odváděly jim násilím syny, potíraly je ozbrojené síly soupeřícího Srbska a Bulharska, decimovali je osmanští bašibozukové. Začátkem 19. století usoudil jeden britský pozorovatel, že ústředním problémem Makedonie je – strach. „Strach je převládající, všudypřítomný motiv. Strach staví vesnice. Vysvětluje lež a klamy. Formuje morálku země.“ Na Balkáně byl v 19. století strach dominujícím pocitem. A zvážíme-li Bosnu a Kosovo, uvědomíme si, že mizérie, která strach vyvolává, sotva vymizela.

Ted' už bude jasné, že etnicita, ať už definovaná jazykem, vírou, národním pocitem, dějinami, kulturou, či jakoukoliv kombinací těchto faktorů, má jen zřídka přesné hranice. Ještě řidčeji má přesné hranice, které by byly i hranicemi nějakého státu. Makedonie v 19. století je toho extrémním příkladem. Etnicita má totiž fraktální charakter. Vypůjčil jsem si tento matematický termín, abych poukázal na rekurzivní charakter etnicity, opakující se na stále menší a menší zeměpisné ploše. Totiž: na zeměpisných okrajích území s jedním etnikem bude často oblast s etnikem menšinovým. V této oblasti bude menšina tvořit většinu – ale ani tato oblast nebude homogenní: bude tu možná vesnice s většinovým etnikem. V té vesnici pak možná ulice či čtvrť s menšinovým...a tak dále. Jaká je nejmenší částička, již lze definovat jako etnický homogenní? Často to vůbec není možné: ze smíšených manželství pocházejí lidé se smíšenou identitou, smíšené krve, nepatřící striktně řečeno k žádnému jednomu etniku, včetně např. vašeho autora.

Vezměme příklad z Belgie. Je všeobecně známo, že dvě největší společenství v Belgii jsou Valoni, kteří hovoří francouzsky, a Vlámové, kteří hovoří nizozemsky. Méně už se ví, že ve vlámském východu země je malá oblast, kde se hovoří německy. A přitom – uprostřed této německy hovořící oblasti je městečko Verviers – které je francouzské. A ve Verviers je čtvrť, již obývají germanofoni. A aby to bylo pro sociologa ještě zajímavější, tito němečtí Vervieřané jsou jiné víry než většinové německy mluvící obyvatelstvo okolo města.

Fraktální charakter se týká etnicity v geografickém rozměru, ale ani v čase není etnicita statická. Bez obtíží se proměňuje z generace na generaci, ba i mnohem rychleji. Vraťme se do Makedonie. Tentýž britský pisatel, který se zamýšlel nad

otázkou balkánského strachu, se zajímal o situaci v kterémsi makedonské vesnici. Vesnice, bylo mu řečeno, „je dnes bulharská, ale před čtyřmi lety byla řecká“. A jak došlo k tomuto zázraku? Inu, údajně kdysi měli řeckého učitele, ale žádného popa. Bulhaři nabídli jak učitele, tak popa. „Tak se z nás samozřejmě stali Bulhaři,“ řekl jeho informátor.

Viděli jsme, že rozpad evropské části Osmanské říše a řešení důsledků Prvé a Druhé balkánské války v letech 1912 a 1913 daly za vznik určitému počtu „národních států“ na Balkáně. Budoucnost ale skrývala ještě mnohé – totiž Pařížskou mírovou konferenci po První světové válce.

Bylo to poprvé, kdy se do evropských záležitostí mohutně zaangažovaly Spojené státy. President Wilson přijel se svými 14 body. Evropany to totálně zmátlo. Už žádná tradiční diplomacie, s tajnými klausulemi a s tajnými dohodami. Už žádná politika rovnováhy sil: místo ní, kolektivní bezpečnost. A nejdivnější ze všeho – sebeurčení národů. „Všechny národy mají právo na sebeurčení,“ řekl. Důsledek - spravedlnost nejen pro jednotlivce, ale i pro celé národy.

Tato koncepce připadala Evropanům naprosto zvláštní, kontroverzní a nejasná. Nebyla vlastně předem ani nijak rozpracována. A nebyli to jen evropští státníci – ani Wilsonovi nejbližší spolupracovníci nevěděli, co má vlastně jejich president na mysli, když mluvil o „právech a svobodách malých národů“ či o jejich „autonomním rozvoji“. Co vlastně tvoří národ? Rasa či vzhled lidí? Území? Společenství? Na východním pomezí Evropy, kde se mísily prvky ruské, polské, ukrajinské, běloruské či litevské, by rolník neuměl charakterizovat svou národnost jinak než slovy, „Já jsem katolík“. Měl Wilson na mysli, že kadá skupina, která se nazve národem, by měla mít svůj stát? (Pakliže ano, tak mírová konference oslyšela přinejmenším dva významné národy – Armény a Kurdy.) Nemohly by se snad aspirace malých národů naplnit v mnohonárodním rámci? Wilson sám si nebyl jist: ještě v lednu 1918 soudil, že zapotřebí je autonomie pro menšiny v Rakousko-Uhersku a v Osmanské říši. Nakonec byl zmaten i on sám. V roce 1919 připustil, že nikdy nečekal tolik národností, „které za námi den co den chodí“.

Některé nové státy byly ovšem vyhlášeny už před pařížskou mírovou konferencí. Polsko, Československo, Balti a Finsko, pokus o Ukrajinu, i Jugoslávie. Mírová konference byla často zaměřena na to, aby zabránila těmto novým či obnoveným státům, aby urvaly příliš mnoho území na úkor poražených mocností či na úkor jiných nováčků. V tomto však konference nebyla příliš úspěšná. Po válce s Ruskem mělo Polsko 4 miliony Ukrajinců, 1,5 milionu Bělorusů, milion Němců a 100 000 Litevců, nemluvě o třech milionech Židů. Československo mělo tři miliony Němců a asi milion Maďarů. Na druhé

straně separátní komise konference (které spolu nekomunikovaly) sesekaly Maďarsko na třetinu jeho původní rozlohy, přičemž ztratilo dvě třetiny svého původního obyvatelstva. (Trianonská smlouva měla být někdy v budoucnu revidována, k čemuž však samozřejmě nikdy nedošlo.)

Uvedl jsem, že byla vytvořena i Jugoslávie. Či to snad bylo Velké Srbsko? Tříkrát tak velké, jako Srbsko původní? Či snad dokonce Srbská říše? Nebylo pochyb o tom, kdo je vedoucí silou v zemi, která zahrnovala někdejší nezávislou Černou Horu, jakož i Slovinsko, Chorvatsko, Dalmácii, Bosnu, Banát, části Albánie a Bulharska. Národní stát to tedy rozhodně nebyl – o Jugoslávii se říkávalo, že je to jedna země se dvěma abecedami, třemi náboženstvími, čtyřmi jazyky, pěti národnostmi a za Tita šesti republikami. Křehkost tohoto útvaru se jasně ukázala během druhé světové války a pak samozřejmě během 90. let. V obou případech se rozpadla, jednotlivé její součásti proti sobě nelítostně bojovaly - a proces disintegrace bývalé Jugoslávie na nezávislé státy není ještě ukončen.

Její rozpad však jasně ilustruje, že etnicky homogenní státy mohou pravděpodobně vzniknout jen dvěma způsoby. Jeden způsob je území úplně rozdrobit. Proč by princip sebeurčení neměl platit i pro Srby v Mitrovici, stejně jako platí po Albánce jinde na Kosovu? Je to ovšem způsob ne velmi praktický. Kde s drobením skončit, se zřetelem na fraktálnost etnicity?

Druhý způsob jsou etnické čistky. Etnické čistky – jako když Bulhaři vyštvali 100 000 Řeků, když se v roce 1941 zmocnili Východní Trákie – etnické čistky, ještě než jsme pro ně měli termín. Jistý srbský náčelník vysvětloval, že by dal bosenským muslimům 24, no dobře: tak 48 hodin na to, aby si znovuobjevili pravoslaví. „Ostatní pobijeme.“ „To nemyslíte vážně“, namítl jeho spolubesedník. „Naprosto vážně.“ K této konverzaci došlo v roce 1919. Čtenář si doplní tyto příklady svým vlastním porozuměním etnických čistek v průběhu poslední války a od té doby, včetně v mém vlastním Československu. Ve 21. století je tento způsob konečně doufám nepřijatelný.

Somálsko je jedním z nemnoha národních států v Africe. Je příkladem smutné pravdy, že ani mono-etnický stát není zárukou úspěchu. Mono-etnicita rozhodně není dostačující podmínkou pro národní úspěch – ale není ani podmínkou nutnou. Dokonce bych řekl, že zvážíme-li, jak se státy vytvářejí, zvážíme-li náhodný, kapriciózní charakter hranic, a zvážíme-li fraktální charakter etnicity, mělo by být jasné, že úsilí o vytváření národních států na principu mono-etnicity je plně nebezpečí a nejistot. Člověk vlastně až žasne, že vůbec existují státy, jejichž hranice zahrnují oblast obývanou jedinou etnickou skupinou, která jinde nežije. Jakožto princip konstrukce států je však princip státu národního velmi, velmi pofidérní.